

XX ƏSRİN İKİNCİ YARISINDAN BAŞLAYARAQ SİNTAKTİK PARALELİZMİN ÖYRƏNİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalə XX əsrin 60-cı illərindən etibarən dilçilikdə folklor mətnləri əsasında sintaktik paralelizmin öyrənilməsi istiqamətlərinə həsr olunmuşdur. Bu dövr ərzində sintaktik paralelizmin təhlili dilçilikdə mühüm bir istiqamət olaraq diqqət çəkmiş və onun müxtəlif aspektləri araşdırılmışdır. Məqələdə, xüsusilə T.Kovalski, V.İ.Jirmunskiy, A.Ahmatov, A.N.Veselovskiy, R.Şapman, F.Keller, Allen və digər tanınmış tədqiqatçıların əsərlərinə istinad olunmuşdur. Bu alimlərin işləri əsasında folklor mətnlərində sintaktik paralelizmin yaranması, inkişaf istiqamətləri və onun funksional xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir.

Folklor mətnlərində sintaktik paralelizmin əhəmiyyətinə toxunan tədqiqatlarda türk şeirinin (folklor) özünəməxsus xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Bu xüsusiyyətlər arasında şeirin oxunması zamanı yaranan emosional təsir, ritmik quruluşun dinləyiciyə çatdırılması və folklor dilinin ümumi strukturunda ritmin roluna xüsusi diqqət yetirilmişdir. Eyni zamanda bu tədqiqatlarda sintaktik paralelizmin növləri - paralel quruluşların xüsusiyyətləri, onların poetik mətnlərdəki istifadəsi və folklorun təsir mexanizmləri barədə ətraflı məlumat verilmişdir.

Bundan əlavə, bəzi tədqiqatçılar sintaktik paralelizmin yalnız folklor dili ilə məhdudlaşmadığını, ümumən ədəbi dildə də əhəmiyyətli bir yer tutduğunu vurğulamışdılar. Onların fikrincə, sintaktik paralelizmin bədii üslubun formalaşmasında və oxucunun estetik zövqünü gücləndirməkdə oynadığı rol diqqətəlayiqdir. Beləliklə, məqalə bu istiqamətdə aparılmış tədqiqatların nəticələrini ümumiləşdirərək sintaktik paralelizmin müxtəlif səviyyələrdə təbii sahələrini və dilçilikdəki əhəmiyyətini ön plana çıxarır.

Açar sözlər: Folklor, sintaktik paralelizm, üslub, ritm, lirizm

XX əsrin 60-70-ci illərindən başlayaraq Sovet türkologiyasında türkdilli xalqların şeir dilinin öyrənilməsinə həm dilçilikdə, həm də ədəbiyyatşünaslıqda xüsusi maraq yaranmışdır. Bu sahə türkologiyada hələ kifayət qədər öyrənilməmişdi. Şeir dilinin ritmikliyi, vurğu, alliterasiya və türk xalqlarının şeir tarixində qafiyələnmə kimi məsələlər daha böyük maraqla tədqiq olunurdu. Türk şeiri tarixən türk düşüncəsi üzərində qurularaq hecayi bölgülərlə səciyyələnirdi. Aparılan araşdırmalarla klassik şeir üslubundan fərqli olaraq, türk şeirinin tonik, tonik-metrik, sillabik-tonik xüsusiyyətlərə malik olduğu müəyyənləşdirildi.

* AMEA Rəyasət Heyəti Aparatının Elm və təhsil şöbəsi, baş mütəxəssis. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertantı. E-mail: aynur_gunashli@yahoo.com

Türkologiyada bu istiqamətdəki tədqiqatların ilkin təməlini qoyan T.Kovalski olmuşdur [Ковальский: 1946, 155-181]. XX əsrin 60-cı illərində isə Qazax dilçisi A.Ahmatov tərəfindən türk şeirinin dili öyrənilməyə başlanılmışdır. Demək olar ki, qazax, uyğur, yakut və s. dillərin öyrənilməsi sahəsində maraqlı tədqiqatlar meydana çıxmışdır [Ахматов: 1975]. Bu sahədə XX əsrin 60-cı illərində V.M.Jirmunskiy türk eposlarının – şeirinin öyrənilməsi sahəsində çox dəyərli, indi də elmi əhəmiyyətini itirməyən araşdırmalar aparmışdır. Bunu türk şeirinin tədqiqi sahəsində böyük dönüş adlandırmaq olar [Жирмунский: 1964, 3-24]. V.İ.Jirmunskiy türk şeirindən bəhs edərkən ritmik-sintaktik paralelizmin üzərində dayanır. O qeyd edir ki, fin-uqor, monqol, tunqus-mancur, sami və türk şeirlərində sintaktik paralelizm xüsusi yer tutur. O, A.N.Veselovskiyə istinadən qeyd edir ki, insanı əhatə edən varlıq, təbiətlə insanın daxili aləmi arasındakı assosiasiya sintaktik paralelizmin meydana çıxmasına şərait yaradır. Ona görə də A.N.Veselovski psixoloji-sintaktik paralelizmdən bəhs edir. V.İ.Jirmunskiy türk eposlarında sintaktik paralelizmdən danışarkən bir-birinə paralel olan müxtəlif strukturlardan bəhs edir; *isim-təyin+mübtəda+feli xəbər*; *isim-təyin+mübtəda+adlarla ifadə olunan tamamlıq+feli xəbər*. İ.V.Jirmunskiy T.Kovalskinin “ikilik yaratmaq cəhdini” tənqid edərək belə hesab edir ki, dördlülkləri ikiliklərə bölmə yolu ilə ikilik yaratma cəhdi ikitərəkibli paralelizm yaratmaq deməkdir. İ.V.Jirmunskiy qədim türk eposlarını tədqiq edərək bu qənaətə gəlmişdir ki, türk eposları tək cə ikitərəkibli sintaktik paralelizmə malik olmamış, həm də çoxkomponentli olmuşdur [Жирмунский: 1964, 3-24].

Paralelizmin öyrənilməsi sahəsində E.M.Meletinskinin böyük xidmətləri vardır. Onun tədqiqatlarında paralelizmin formaları, epik və lirik paralelizm, tam, natamam və sinonimik paralelizm anlayışları dilçiliyə gətirilmişdir [Мелетинский: 1983, 25-26]. Bununla demək olar ki, paralelizmin əsas növləri əsasında onun funksiyaları araşdırılmışdır. XX əsrin 60-cı illərində paralelizmlə bağlı tədqiqatlar, xüsusilə eposlar üzrə böyük vüsətlə öyrənilirdi. Problemin ən uğurlu tədqiqi ondan ibarət idi ki, folklor, epos yaradıcılığında təhkiyə dilində sintaktik paralelizmin istifadə məqsədi əsas tədqiqat obyektinə çevrilmişdi. Epos yaradıcılığında sintaktik paralelizm xüsusi üslubi vasitə kimi öyrənilirdi. Digər tərəfdən oxunan folklor materiallarında sintaktik paralelizm diqqəti daha çox cəlb edirdi. XIII-XIX əsrlər tarixi mahnılarında sintaktik paralelizmin struktur təşkilinə aid çoxlu məqalələr və monoqrafiyalar həsr olunurdu. Sintaktik paralelizm folklor materiallarının janrından asılı olaraq tədqiq olunur və A.N.Veselovskinin dili ilə desək, linqvopoetika formalaşdırdı, ancaq epik mətnlər bu dövrdə tədqiqatdan kənar qalırdı [Веселовский: 1975, 309]. Beləliklə də, sintaktik paralelizmin epik janr üzrə spesifik xüsusiyyətləri də tədqiqatlardan kənar qalırdı. Nəticədə, folklor materialının bütövlükdə hamısında sintaktik paralelizm bir-bir ümumfolklor hadisəsi kimi öyrənilirdi. Nəticədə də folklor dilçiliyində üslubi faktorlar əhatəli şəkildə öyrənilirdi. Bu xüsusiyyətlər folklor dilinin öyrənilməsində bəzi çatışmazlıqların olduğunu təsdiqləyirdi. Məsələnin digər tərəfi müəllif əsərlərində

sintaktik paralelizmin öyrənilməsi ilə bağlıdır. Adətən, paralel strukturlar təbiət təsvirində, müxtəlif situasiyalarda işlənilməsi müşahidə olunur. Bu əsərlərdə də sintaktik paralelizmin əsas xüsusiyyəti onun üslubiləşməsi ilə bağlıdır. Deməli, XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq sintaktik paralelizm təkcə folklor materialları üzrə deyil, müəllif əsərlərinin dilində də öyrənilməyə başlanılır və nəticədə də bu üslubi hadisə barəsindəki fikirlər bir qədər də dərinləşir. Həm folklor, həm də müəllif əsərləri üzrə tədqiqatlar göstərdi ki, sintaktik paralelizm həm yazılı, həm də şifahi ədəbiyyat üçün eyni dərəcədə dəyərli üslubi vasitədir və o, fikri ifadə üçün şüur modeli olaraq həmişə mövcud olmuşdur. Sintaktik paralelizm haqqındakı tədqiqatlar, beləliklə, bütün janrları, növləri əhatə etdiyini və mətn pragmatikasının verilməsində mühüm rolunu olan fiqur kimi özünü təsdiqlədi.

Digər tərəfdən, diskursda və mətnə sintaktik paralelizm təkrar növü olaraq müxtəlif aspektlərdən öyrənilməyə başlandı və alınan nəzəri materiallar ümumnəzəri mahiyyət kəsb etdi. Beləliklə, sintaktik paralelizm barəsindəki fikirlərin ümumiləşdirilməsinə geniş imkan yarandı. Aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, dünya xalqlarının hamısının folklorunda sintaktik paralelizm geniş yayılmışdır. Şübhəsiz ki, eposlar formalaşarkən məxsus olduğu xalqın şifahi nitqində qeyd olunan təkrar növü fəal işlək dairəsinə malik olmuşdur.

Sintaktik paralelizmin ümumi quruluş prinsipləri oxşar olsa da, müəyyən özəlliklərlə də müşahidə olunur. Buna baxmayaraq mətnin qurulmasında sintaktik paralelizm ümumi prinsiplərlə fəaliyyət göstərir. Epos tarixinin tədqiqi, onun insanların həyatı ilə bağlılığı, poetik düşüncənin tədricən inkişafı barəsindəki tədqiqatlar, poetik təfəkkürün inkişafı ilə bağlı fikirlər yüksək elmi nəticələrə gətirib çıxartdı. Bunların içərisində folklor-cəmiyyət aspektinin sintaktik paralelizm üçün əsas stimullardan biri olduğu müəyyənləşdirildi. Xüsusilə, sintaktik paralelizmin tipoloji aspektdə araşdırılması belə nəticələrə gətirib çıxartdı ki, o, əvvəlcə dini və xalq mahnılarında öz əksini tapmış, sonra da effektiv üslubi vasitə kimi bədii ədəbiyyatlarda fəallaşmışdır. Həmçinin bu üslubi vasitənin tarixi barədə onu demək olar ki, o, insan emosiyalarının effektiv ifadə vasitəsi kimi geniş imkanlara malikdir.

Sintaktik paralelizm iki mühüm xüsusiyyətlə səciyyələnə bilər:

1. Təkrarlıqla;
2. Simmetriya ilə.

Təkrarlıq həyatda nisbi əvvəlki halına qayıtmadır; yəni eyni hadisənin, predmetin təkrarıdır. Lakin mütləq təkrar deyil, nisbidir. Təkrar bəzən simmetrik olmaya da bilər, sintaktik təkrar isə simmetrik təkrardır. Bu cəhətinə görə o, ümumi təkrar anlayışından məna tutumuna görə həcmcə kiçikdir. Simmetriya quruluşca üst-üstə düşən həndəsi anlayışdır. Onun dilçiliyə gəlməsi də quruluşla bağlıdır. Sintaktik paralelizm anlayışında bunların nisbi və tam simmetriyası vardır. Folklor dilində simmetriya dilin bütün səviyyələri üzrə mümkündür. Lakin onların müxtəlif situasiya və hadisələr sistemində yeri tam eyni deyil. Poeziya dilində simmetriya ilə harmoniya bir ahəngdə birləşir və linqvopoetik mahiyyət qazanır. Digər

tərəfdən eposların, oxunan folklor nümunələrinin əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi sintaktik paralelizm, ümumiyyətlə, paralelizm insanın daxili hissələrinin axınını, coşqusunu ifadə edir, şeiriyyəti musiqi ilə birləşdirir. Bu üsul ona görə də dinləyicinin ürəyinə yol tapır, xalqın dilində yaşayır.

Poeziya dilində sintaktik paralelizm şeiriyyətlə musiqinin ahənginə tam uyuşur, lirikanın qarşıya qoyduğu tələblərə tam cavab verir. Nəsr dilində isə nəsrli poetikləşdirməyə xidmət edir, onu mətnin ümumi fonunda monoton ifadə tərzindən azad edir, dilə lirizm və musiqililik gətirir.

Dil özü-özlüyündə həm musiqililik, həm lirizm, həm də estetik vasitələrlə zəngindir. Ancaq sintaktik paralelizm çərçivəsində mətnə əlavə olunan xüsusiyyətlər onu ünsiyyət, kommunikasiya anındakı situasiya ilə birləşdirir və çox effektiv təsir yaradır. Ona görə də dildə bir çox üslubi fiqurlar kimi sintaktik paralelizm geniş imkanlara malik üslubi vasitədir. O, bir tərəfdən üslubi effekt yaradırsa, digər tərəfdən mətn pragmatikasının verilməsində, mətni bütövlüyün yaranmasında mühüm rola malikdir [Maledo, 2019].

XX əsrin 80-90-cı illərində sintaktik paralelizmin ümumi quruluş xüsusiyyətləri ilə yanaşı, onun üslubi potensialı da ciddi şəkildə tədqiq olunmağa başlanılır. Paralellik dilçilikdə sadəcə təkrarlanan strukturlarla xarakterizə olunan quruluş kimi təqdim olunurdu. Bir quruluşu təkrarlamaq, onu yeni elementlərlə doldurmaq, paralellik təşkil etmək bu dövrdə üslubi fonda öyrənilir və sintaktik paralelizmə məcaz dilinin xüsusiyyəti kimi baxmağa başlayırlar. Onun məcaz dili olaraq işlənməsinin uzun bir tədqiqat tarixi vardır. Bu anlayışın formalaşması müxtəlif mədəniyyətlərə aid mətnlərin tədqiqindən alınan nəticələrlə sıx bağlıdır. Həmin araşdırmalar göstərdi ki, paralellik poetik kanonla bağlıdır; müxtəlif mədəniyyətlərin izləri bu anlayışın aydınlaşmasında özünü göstərir. Şifahi xalq ədəbiyyatında sintaktik paralelliyyətin hansı təəssürat yaratdığı bu dövrdə müəyyənləşdirilmişdi. Fəlsəfədən bildiyimiz kimi, mütləq təkrar yoxdur. Dilçilər paralelliyyəti öyrənərkən struktur ekvivalentliyinin iki və ya daha çox vahidlərdə müşahidə olunmasını əsas tuturlar. Məndə iki cür paralellik ola bilər:

1. Struktur paralellik;
2. Semantik paralellik.

Semantik paralellik müxtəlif strukturlarda ifadə oluna bilirdiyi halda, struktur paralellik eyni strukturda və ya əsasən, onunla eyni olan strukturlarda verilə bilər. Bu təkrar növü fonetik və morfoloji təkrarlarla prinsip etibarını ilə oxşar olsalar da, dil səviyyələri xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. Struktur qoşulaşması qavrayış qabardılmasına uyğun olaraq funksional səciyyə daşıyır. Paralelliyyətin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri odur ki, onda hansısa fikrin qabardılması gücü vardır.

Paralelliyyətin bir əlaməti də mətnin təşkil olunmasındakı funksiyasıdır. Monoton ritmin oyadılması şeirin ümumi ahəngini qabardır, mətn pragmatikasının uğurlu ifadəsini mümkünləşdirir.

Poeziyada sintaktik paralellikdən danışarkən Allen onu belə təsnif edir:

1. Struktur paralelliyi. Buraya sinonimik paralellik aiddir. Bu, paralelliyn ən çox rast gəlinən növüdür, onun strukturunda cüzi dəyişikliklə müşahidə oluna bilər. Bu strukturda bir sözün əvəzlənməsi və ya ona daxil olması mümkündür.

2. Antitetik paralellik. Bu tiptə ikinci sətirdə verilən birinci ilə ziddiyyət təşkil edir və ya inkar olunur.

3. Konstruktiv paralellik: Bu halda ikinci sətir və ya bir neçə sətir birincini tamamlayır.

4. Klimaktik paralellik. Bu, təkrarlamanın bir növüdür, burada birinci sətir özü tamamlanmamış olur və ikinci sətir ondan bir sözü götürərək onu tamamlayır. [Allen: 1996, 409].

Sintaktik paralelliyn yuxarıda qeyd olunan struktur xüsusiyyətləri tədqiqatçıların paralelliyn daxili strukturuna qədər daxil ola bilməsini nümayiş etdirir. Problemə belə yanaşma sintaktik paralelizmin mahiyyətinin və funksional mexanizminin tam açılmasına imkan verir. Əslində bu təsnifdə sintaktik paralelliyn mövcudluğu şəraiti, onun strukturca bağlanmasının semantik əsası öz ifadəsini tapır.

Hələ qədim yunan filosofları paralel sintaktik vasitələrlə inandırmanın effektivliyindən bəhs etmiş və onun oxucuya təsir gücünü xüsusilə dəyərləndirmişlər. Eləcə də onlar sintaktik paralelizmin əsas prinsipi kimi paralel strukturlardan bəhs etmişlər. Bədii mətnlərdə sintaktik paralelizmin öyrənilməsinin əsas nümunəsi kimi Omar Osmə Nashaatın tədqiqatını qeyd edə bilərik [Nashaat, Al-Ameedi: 2021]. Müəllifin araşdırmalarına əsasən, Ernest Heminqueyin “Qoca və dəniz” əsərində paralellik vasitəsilə yazıçı duyğularını, hisslərini, üslubunu bir növ canlılıqla təzahür edir. O, Ernest Heminqueyin “Qoca və dəniz” əsərindəki üslub elementlərini müəyyən etməyə çalışır. Məqalədə müəllif sintaktik və leksik elementlərə diqqət yetirməyə, onları təhlil etməyə və bu cür bədii mətnə belə elementlərdən istifadə edən yazıçının məqsədlərini anlamağa çalışır. Məqalə iki hissədən ibarətdir: stilistikaya giriş və paralellik. Sonuncu hissə Heminqueyin “Qoca və dəniz” romanının təhlilidir və bu cür quruluşdan istifadənin arxasında duran məqsədi tapmaq üçün sintaktik və semantik cəhətdən paralel elementlər araşdırılır.

Paralellik monoton təkrarlardan qaçmaq üçün müxtəlif növ təkrarlardan istifadə edir. Bizə təsviri genişləndirmək səlahiyyəti vermək üçün romanda sinonim təkrarlardan istifadə olunur. Sintaktik paralelizm bədi mətnlərdə mühüm funksiyalar yerinə yetirir. Bu xüsusiyyətlər Ernest Heminqueyin “Qoca və dəniz” romanı üzrə aparılan tədqiqatda müəyyənənmişdir:

1. “Qoca və dəniz” romanında paralellikdən mahiyyətcə istifadə olunması paralelliyn monoton olduğunu bildiren uzun, sabit fikirlə ziddiyyət təşkil edir. Əksinə, o, povest və romanın ifadəliliyini və ritmini artırmaqla yazıçının baxışını aydınlaşdıran bir impuls verir.

2. Paralellik Heminqueyin emosiya və hisslərinin ifadə vasitəsinə çevrilən şüurlu bədii prosesə tabedir.

3. Ernest Heminqey vurğu yaratmaq üçün anafirik və epifirik paralelliyi qəbul edir. Oxucuları ruhlandırmaq, həvəsləndirmək və inandırmaq üçün bədii məqsədlər üçün ondan istifadə olunur.

4. Yazıçı romanı yaddaqalan etmək üçün romanın ritmini ləngidə bilən başqa bir paralellik növündən istifadə edir.

5. Yazıçı oxucunun diqqətini yeniləmək üçün uzaq (distant) paralellikdən istifadə edir. Romanın strukturunda mürəkkəb bağ və romanın müxtəlif hissələri arasında əlaqə vasitəsi yaratmaq üçün istifadə olunur.

6. Heminqeyin romanında vurğu əlavə etmək üçün sinonim və antonim paralellikdən istifadə olunur. Onlardan romanda oxuculara həqiqəti inandırmaq üçün istifadə olunur.

7. Ernest Heminqey romanına rəng qatmaq üçün anafirik, epifirik və s. kimi bəzi paralellik növlərini qəbul edir. Müasir əsərlərdə geniş istifadə olunan birləşdirici strukturlarda paralellik kimi bəzi təkrar növləri Heminqeyin üslubuna çevrilir.

8. Heminqeyin paralelliyi çox çevikdir. O, mətnin ifadəliliyini gücləndirən müxtəlif üslubi vasitələrdən istifadə edə bilir.

9. Heminqeyin romanındakı paralellik yazıçının psixoloji xüsusiyyətlərini əks etdirir. Paralellik yenidən düşünməyə işarə edir, yazının sosial və psixoloji xüsusiyyətlərinin qarışığını əks etdirir [Nashaat, Al-Ameedi: 2021, 4352].

R.Şapman qeyd edir ki, stilistika dilçiliyi ədəbi tənqidlə birləşdirən fənlərarası bir sahədir. O, bədii mətnlərlə linqvistik baxımdan məşğul olur. Bundan əlavə, R.Şapman stilistikani dilin müxtəlif üslublarının elmi tədqiqi kimi qəbul edir. O, fikrinə davam edərək yazır: “başqa bir ölçüdən yanaşsaq, stilistika dilçilikdə dilin müxtəlif istifadəsinə xüsusi diqqət yetirən bir sahə kimi müəyyən edilmişdir [Chapman: 1973, 11]. Üslubi alətlər ədəbiyyatda şairlər və yazıçılar tərəfindən istifadə olunan sözlərdən asılıdır. Həmin alətlər mətnin dilinin yeniliyinə qeyri-adilik qatır. Paralellik paralel quruluşa malik olan dil vahidlərinin estetik təsirinin ifadəsidir.

Digər tərəfdən paralellik cümlələr üçün tarazlıq vasitəsidir, çünki bu paralel konstruksiyalar qrammatik cəhətdən eynidir. Semantik paralellik semantik əlaqədə olan söz və ifadələrin təkrarıdır. Semantik olaraq qonşu paralellik həmişə əlavə məlumat daşıyır. Paralelliyin bir növü uzaqdan (distant) təkrarlamadır. Bu cür təkrar yeni məlumatı və söz və ya cümlə ilə ayrılmış leksik vahidləri çatdırmaq üçün istifadə olunur.

Əvvəlcə paralellik anlayışını dəqiq müəyyən edirik. Sonra psixolinqvistik ədəbiyyatı qısaca nəzərdən keçiririk və burada məqsədimiz budur: iki birləşmiş ifadə və ya cümlə arasında, müəyyən ölçülərə əsaslanaraq, birincisinə paralel olan ikinci cümlənin istifadəsinin asanlaşmasını izah etmək. Daha sonra isə paralel elementin iki cümlə arasında necə aktivləşdiyini göstərən iki eksperimenti təsvir edirik və bu təcrübələrin nəticələrini şərh edərək paralelliyin birinci cümlədəki materialın yenidən aktivləşdirilməsinə səbəb olduğunu sübut edirik.

Dilin işlənməsi ilə əlaqədar olaraq, paralellik termini dil quruluşunun bir və ya bir neçə səviyyəsində oxşarlığı ifadə edir. Paralellik fonologiyadan sintaksisə, semantikaya qədər müxtəlif struktur səviyyələrində baş verə bilər. Koordinasiya olunmuş elementlər (məsələn, bağlayıcı ilə birləşən elementlər) paralellik üçün prototip mühitdir və məlumdur ki, dili anlayanlar (yəni dinləyicilər və oxucular) koordinat strukturlarının paralel olmasına üstünlük verirlər. Paralelliyyənin emaldakı rolunun tədqiqi nisbətən erkən mərhələdədir, bu tədqiqatlar iki koordinasiyalı cümlənin ikinci bağlayıcısının sintaktik baxımdan birinci bağlayıcıya paralel olduqda daha sürətli oxunduğunu aşkar etdi.

Dəfələrlə müşahidə edilmişdir ki, ekvivalent sintaktik formaya malik linqvistik vahidin son işlənməsi dil vahidinin emalını asanlaşdırır. Bu cür sintaktik hazırlığı xüsusilə dil emalında effektiv hesab edirlər. Burada natiqlər (yaxud yazıçılar) özlərində olan sintaktik formaları yenidən istifadə etməyə meyllidirlər.

Bir sintaktik formanın yaranma ehtimalı yalnız natiqin özünün həmin formanın əvvəlki istifadələrindən təsirlənməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda başqa bir şəxsə həmin formadan istifadəsinin başa düşülməsi ilə də əlaqəlidir. Sintaktik hazırlıqla bağlı emal mərhələsindəki sübutlardan fərqli olaraq, qavrayışda ilkin təsirləri araşdıran tədqiqatların sayı nisbətən azdır. Lakin son dövrlərdə aparılan bəzi tədqiqatlar göstərir ki, oxşar sintaktik formaya məruz qalmaq və sintaktik “astarlama”nın bir sıra yolları mövcuddur ki, bunlar sonrakı hədəf stimulumun qavranılmasına təsir edir və nəticə etibarilə sintaktik formanın qavranılmasını əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırır.

F.Keller, A.Dubeyin paralellik effektlərinin “astarlama”nın nəticəsi olduğu fikri son vaxtlar maraqlıdır.

Dubey və başqaları tərəfindən təklif edilən model ehtimala əsaslanan kontekstdən azad qrammatikaya əsaslanır. Bu modeldə bir qaydanın olma ehtimalı həmin qaydanın ondan əvvəl olub-olmaması, müəyyən bir kontekstdə istifadə olunması ilə şərtlənir. Bu səbəb yenidən istifadə olunmayan qayda ilə müqayisədə əsaslandırılmış qayda üçün daha yüksək təzad yaradır [Sturt, Keller, Dubey: 2004, 3].

Sintaktik paralelizmin dilimizdə kommunikasiyanı yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə qrammatik strukturun təkrarlanması ilə səciyyələnir. Bu üsul ritmlə, iti düşüncə ilə müşayiət olunur. Sintaktik paralelizm bədi dildə ifadəliliyi artırmaq üçün istifadə olunan universal üslubi vasitələrdən biridir. Ancaq bu üslubi fiqurun işlənməsi diqqət, dəqiqlik və müvafiq intellektual səviyyə tələb edir.

Şifahi nitqdə sintaktik paralelizm auditoriyaya güclü təsir etmə potensialına malikdir. O, natiqlər üçün güclü üslubi vasitədir.

Müasir bədii mətnlərdə də sintaktik təkrarlar xüsusi rol oynayır. O, əsərlərdə təkcə mətnin mənasını gücləndirmir, həm də ona emosionallıq, ritmiklik verir. Müəllif dili öyrənilərkən əsərin dilinin sintaksisi, cümlə modellərinə fikir verilir. Mətnin semantikasının verilməsində sintaktik modellərin rolu böyükdür. O

cümlədən sintaktik paralelizm yazıçı, eləcə də obrazların dilində müəllif ideyalarının oxucuya aşılmasında mühüm rol oynayır.

Dünya xalqlarının folklor dili çox zəngin və rəngarəngdir. Bu zənginlik müxtəlif poetik və dil vasitələrinin ahəngdar şəkildə birləşməsi ilə formalaşmışdır. Bu vasitələrdən biri də sintaktik paralelizmdir. Sintaktik paralelizm, yalnız ifadə estetikası yaratmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda folklor dilinin strukturunu formalaşdıran mühüm amillərdən biri kimi çıxış edir. O, folklor mətnlərinə poetik axıcılıq, ritmiklik və məna dərinliyi əlavə edərək, həm mətnin oxucusu, həm də dinləyicisi üçün təsir gücünü artırır.

Türkologiyada folklor dilinin faktları əsasında sintaktik paralelizm faktorunun araşdırılması əsasən XX əsrin ikinci yarısından etibarən inkişaf etsə də, XX əsrin birinci yarısında da bu istiqamətdə ilk dəyərli tədqiqatlar meydana çıxmışdır. Həmin dövrdə türk dilinin və folklorunun özünəməxsus xüsusiyyətlərini dərinliklə öyrənməyə yönəlmiş ilkin tədqiqatlar sintaktik paralelizmin təsvirinə və onun poetik funksiyasının dərk edilməsinə böyük töhfə vermişdir.

Xüsusilə XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq türk folkloru mətnlərində sintaktik paralelizmin spesifik xüsusiyyətlərinə həsr edilmiş bir sıra dəyərli əsərlər meydana çıxmışdır. Bu əsərlər yalnız türk folklorunun dil və üslub xüsusiyyətlərini daha yaxşı dərk etmək üçün əsaslı baza yaratmaqla qalmamış, həm də folklor dilçiliyinin bir elm kimi formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Türk folkloru mətnlərində aparılan bu tədqiqatlar, paralel quruluşların semantik yükü, poetik funksiyası və oxucunun mətnlə əlaqəsini gücləndirən digər ünsürləri təhlil edərək, bu anlayışın daha geniş şəkildə dərk olunmasına şərait yaratmışdır.

Bununla yanaşı, dünya xalqları folklorunda da sintaktik paralelizmin rolu üzərində araşdırmalar aparılmışdır. Bu tədqiqatlar müxtəlif xalqların folklor mətnlərində paralel strukturların mövqeyini, onların ritmik və semantik xüsusiyyətlərini, məna dərinliyini necə artırdığını öyrənməyə yönəlmişdir. Beləliklə, folklor dilinin universal xüsusiyyətləri ilə milli xüsusiyyətləri arasındakı əlaqələr araşdırılmış, dünya xalqlarının folklor dilinin zənginliyində sintaktik paralelizmin vacib bir element olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar, yalnız folklorun poetik xüsusiyyətlərinin deyil, eyni zamanda xalqların mədəni irsinin daha yaxşı anlaşılmasına xidmət etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ахматов А. Казахское стихосложение (Проблемы развития стиха в дореволюционной и современной поэзии). Алма-Ата, 1964, 460 стр.
2. Веселовский А.Н. Из лекций по истории эпоса / отв. ред. В. М. Гацак // Типология народного эпоса. Москва, 1975, с. 287-319
3. Жирмунский В.М. Ритмико-синтаксической параллелизм как основа древнетюркского, народного эпического стиха // Вопросы Языкознания, 1964, №4, с.3-24

4. Ковальский Т. Исследования о форме поэзии тюркских народов. ФИЯЛ. Инв., 1946, 171, 107-6.
5. Мелетинский Е.М. Возникновение и ранние формы словесного искусства // История всемирной литературы: В 8 томах / АН СССР; Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького. Москва, 1983, с. 23-52
6. Allen G.W. "Walt Whitman: The Search for a "Democratic" Structure". In F. Murphy (Ed.) *Walt Whitman: A Critical Anthology*. Harmondsworth: Penguin Books, 1996
7. Chapman, R. *Linguistics and literature: An introduction to literary stylistics.*, London, 1973, 119 p.
8. Maledo R.O. Syntactic parallelism and meaning relation in Tanure Ojaide's poetry. *KIU Journal of Humanities*, Kampala International University, 2019, 4 (4), p. 215-227
9. Nashaat O.O., Al-Ameedi R.T.K. Parallelism in Hemingway's *Old Man and the Sea*: Syntactic and semantic study. *Psychology and Education Journal*, 2021, 58 (1), p. 4349-4354
10. https://www.researchgate.net/publication/349389134_Parallelism_in_Hemingway's_Old_Man_and_the_Sea_Syntactic_and_Semantic_Study
11. Sturt P., Keller F., Dubey A. Syntactic priming in comprehension: Parallelism effects with and without coordination, *Journal of Memory and Language*, 2010 vol. 62, no. 4, pp. 333-351.
12. <https://doi.org/10.1016/j.jml.2010.01.001>

DIRECTIONS OF STUDYING SYNTACTIC PARALLELISM FROM THE SECOND HALF OF THE 20th CENTURY

SUMMARY

The article is devoted to studying the directions of syntactic parallelism in linguistics, based on folklore texts, beginning in the 1960s. During this period, the analysis of syntactic parallelism became an important field in linguistics, and its various aspects were examined. In particular, the article draws on the works of prominent researchers such as T. Kowalski, V.I. Zhirmunsky, A. Akhmatov, A.N. Veselovsky, R. Chapman, F. Keller, Allen, and others. Based on the studies of these scholars, the formation, developmental directions, and functional features of syntactic parallelism in folklore texts were analyzed.

Studies on the significance of syntactic parallelism in folklore texts have thoroughly examined the unique features of Turkic poetry (folklore). These features include the emotional impact generated during the recitation of poetry, the delivery of rhythm to the audience, and the role of rhythm in the overall structure of folklore language. At the same time, these studies have provided detailed insights into the types of syntactic parallelism, the characteristics of parallel structures, their usage in poetic texts, and the mechanisms through which folklore influences language.

Additionally, some researchers have emphasized that syntactic parallelism is not confined to folklore language alone but also plays an important role in literary language in general. According to them, syntactic parallelism plays a significant role in shaping literary style and enhancing the reader's aesthetic value. Thus, the article summarizes the findings

of studies in this field, examining the applications of syntactic parallelism at various levels and its importance in linguistics.

Keywords: *Folklore, syntactic parallelism, style, rhythm, lyricism.*

НАПРАВЛЕНИЯ ИЗУЧЕНИЯ СИНТАКСИЧЕСКОГО ПАРАЛЛЕЛИЗМА С ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX ВЕКА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению направлений синтаксического параллелизма на основе фольклорных текстов в лингвистике, начиная с 1960-х годов. В этот период анализ синтаксического параллелизма стал важной областью лингвистических исследований, и были детально исследованы различные его аспекты. В частности, в статье рассматриваются работы таких выдающихся исследователей, как Т. Ковальский, В.И. Жирмунский, А. Ахматов, А.Н. Веселовский, Р. Чапман, Ф. Келлер, Аллен и другие. На основе их исследований были выявлены особенности формирования, направления развития и функциональные характеристики синтаксического параллелизма в фольклорных текстах.

Исследования, посвящённые значению синтаксического параллелизма в фольклорных текстах, детально анализируют уникальные особенности тюркской поэзии (фольклора). В частности, внимание уделяется эмоциональному воздействию, которое создаётся при чтении поэзии, передаче ритмической структуры слушателю, а также роли ритма в общей структуре языка фольклора. Эти исследования также содержат подробные данные о типах синтаксического параллелизма, характеристиках параллельных конструкций, их применении в поэтических текстах и механизмах воздействия фольклора.

Кроме того, ряд исследователей отмечает, что синтаксический параллелизм не ограничивается только языком фольклора, но занимает важное место и в литературном языке в целом. С их точки зрения, синтаксический параллелизм играет ключевую роль в формировании литературного стиля и усиливает эстетическое восприятие читателя. Таким образом, статья обобщает результаты исследований в данной области, подчёркивая многообразие применения синтаксического параллелизма на различных уровнях и его значение в лингвистике.

Ключевые слова: *Фольклор, синтаксический параллелизм, стиль, ритм, лиризм.*